

М. М. Бахтыбаев

PhD доктор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми-зерттеу институты
(Қазақстан, Түркістан қ.) e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9027-0295>

АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ТҮРКІСТАН ҮЙІРМЕСІНІҢ ПЕРОВСК УЕЗДІНДЕ АТҚАРҒАН ҚЫЗМЕТІ

Аннотация:

1895 жылдың 11 желтоқсанында Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі - археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы болып табылды. Үйірме жиырма жылдан астам уақыт Орталық Азияның материалдық мәдениет, тарихи-мәдени мұра нысандарда ізденіс жұмыстарын жүргізіп, оның ішінде археологиялық ескерткіштерінің зерттелуіне сүбелі үлес қосқан.

Перовск уезді Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің кең көлемде зерттеу жүргізген аудандарының бірі. Перовск уезді Сырдария облысының солтүстік-батыс, батыс бөлігінде орналасқан. Қазіргі Қызылорда облысы жерін алып жатқан.

Мақалада В.А. Каллаур, И.Т. Пославский, Е.Т. Смирнов және т.б. үйірме мүшелері Перовск уезінде атқарған ізденіс жұмыстарын қарастырылады. Олар XIX ғ. соңы – XX ғ. басы аралығында Перовск уезінде кең көлемді зерттеу жұмыстарын жүргізіп, осы уезде орналасқан ескерткіштердің сипаттамасын, орналасқан жерін және оларға байланысты аңыздарды жинақтап, құнды деректер қалдырды. Олардың баяндамалары үйірме «хаттамаларында» орын алды.

Түйін сөздер: үйірме, Түркістан, археология, ескерткіш, Перовск, оба, петроглиф, қалашық.

Bakhtybayev M.

PhD, Research Institute of Archaeology of the International Kazakh-Turkish
University named after Khoja Ahmed Yasawi
(Turkestan, Kazakhstan), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9027-0295>

ACTIVITIES OF THE TURKESTAN SECTION OF ARCHEOLOGY AMATEURS IN PEROVSKY COUNTY

Annotation:

One of these organizations was Turkestan section of archeology amateurs which was created in 1895 in Tashkent. Turkestan section of archeology amateurs were scientific regional organization, which studied ancient statues of Central Asia during 20 years.

Education of this scientific society allowed widespread development of research of archeological statues.

Perovsk district is located in the northwestern and western parts of the Syrdarya region.

The Perovsk district is one of the areas where Turkestan section of archeology amateurs carried out extensive research.

The article deals with the research works performed by members of the circle in Perovsk district V.A. Kallaur, I.T. Poslavsky, E.T. Smirnov and others. They were in the period from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century they conducted extensive researches and left valuable data as descriptions of monuments, locations and collecting related legends located in Perovsk district. Their reports were in the "Statements" of the circle.

Keywords: section, Turkestan, archeology, monument, Perovsk, tumulus, petroglyph, town.

Бахтыбаев М. М.

PhD доктор, Научно-исследовательский институт Археологии Международного казахско-турецкий университета имени Ходжа Ахмеда Ясави
(Туркестан, Казахстан), e-mail: mels.bakhtybayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-9027-0295>

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТУРКЕСТАНСКОГО КРУЖКА ЛЮБИТЕЛЕЙ АРХЕОЛОГИИ В ПЕРОВСКОМ УЕЗДЕ

Аннотация:

Туркестанский кружок любителей археологии являлся научно-краеведческой общественной организацией, созданный 11 декабря 1895 году в г. Ташкенте. Кружок на протяжении многих лет осуществлявший работу по изучению памятников материальной культуры Центральной Азии. Образование этого научного общества способствовало широкому развитию исследований археологических памятников.

Перовский уезд располагался в северо-западной и западной части Сырдарьинской области. По современному территориально-административному делению, занимал территорию Кызылординской области.

В статье рассматриваются результаты исследования проведенные членами ТКЛА В.А. Каллаура, И.Т. Пославский, Е.Т. Смирнова и др. Они в период с конца XIX в. и начало XX в. провели изучение памятников археологии Перовского уезда, производили их натурное обследование, фотофиксацию и подробно описывали их местонахождение, собирали сведения об имеющихся памятниках, связанные с ними легенды. Результаты исследования о различных памятниках уезда публиковались в «Протоколах заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии».

Ключевые слова: кружок, Туркестан, археология, памятник, Перовск, курган, петроглиф, городище.

Kіріспе

XIX ғ. Қазақстан өңірлерінің археологиялық ескерткіштерінің ең алғашқы зерттелу кезеңі жүйесіз жүргізілген ізденістер болса, XIX ғ. соңында зерттеу жұмыстары арнайы белгіленген бағдарлама аясында атқарыла бастады. Осы уақыттан бастап Қазақстан археология ғылымының қалыптасуы мен оның әрі қарай дамуының негізі салынды. Сол кезде жергілікті әуесқойлар Түркістан генерал-губернаторлығы құрамына кірген Оңтүстік Қазақстан өңірлерінде орналасқан археологиялық ескерткіштерде ізденіс жұмыстарын жүргізді. Атқарылған зерттеу жұмыстарының негізгі бөлігін 1895 жылы Ташкент қаласында құрылған Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі орындады.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі осы өңірдегі археология саласындағы жергілікті қоғамдық өлкетану ұйымы ретінде құрылды, оның негізгі мақсаты осы өңірдің барлық территориясында арнайы қабылдаған бағдарлама аясында зерттеу жұмыстарын жүйелі түрде атқару арқылы Түркістан өңірінің археологиялық мұрасын анықтау болып табылды. Сонымен қатар, үйірме орталықта орналасқан Императорлық археология комиссиясымен, Санкт-Петербург және Мәскеу археологиялық қоғамдарымен, Қазан археология, тарих және этнография қоғамымен, Императорлық Қазан университетімен, Лейпцигтегі Этнография музейімен және жергілікті Семей статистикалық комитетімен, Астрахан мен Орынбор мұрағат комиссияларымен тығыз байланыста болды.

Үйірме мүшелері өз отырыстарында археологиялық ескерткіштерде жүргізген зерттеу нәтижелерін баяндап отырды. 1896-1917 жылдар аралығындағы баяндамалар, айтылған пікірлер, мәжіліс қорытындылары «Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесі мүшелерінің отырыстары мен баяндамаларының хаттамалары» деген атаумен 21 рет жинақ болып жарияланды.

Үйірме мүшелері Перовск уездіде кең көлемде зерттеу жүргізген аудандарының бірі. Перовск уезді Сырдария облысының солтүстік-батыс, батыс бөлігінде орналасқан, қазіргі әкімшілік бөлініс бойынша Қызылорда облысының Жаңақорған, Шиелі, Сырдария, Жалағаш аудандары мен Қармақшы ауданының оңтүстік-батыс бөлігін және Түркістан облысының Сауран ауданының батыс бөлігін (Майдамтал ауылдық аймағы) алып жатқан.

Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің мүшелері Перовск уездінде орналасқан көне ескерткіштерді зерттеуге үлкен мән беріп, оның тарихи топографиясына кеңінен тоқталады. Перовск уездінде орналасқан ескерткіштер жайлы алғашқы басылым екінші жылдың «хаттамаларында» орын алды.

Зерттеу әдістері.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде деректанулық, нақты-тарихилық, тарихи-салыстыру, тарихи-археологиялық зерттеулердің дәстүрлі әдістері қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихылық пен ғылыми объективтілік принциптері құрады. Біріншісі, декеккөздердің барлық түрін интерпретациялау кезінде тарихи контекстті ескеруді талап етеді, сонымен қатар, зерттеу пәнін ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. басы аралығында археология ғылымында орын алған процестер мен құбылыстарға байланысты қарастыруға мүмкіндік береді. Ал, ғылыми объективтілік принципі қарастырылатын материалдарға деректанулық пен тарихнамалық талдау жүргізуге негіз болды.

Талдау мен нәтижелері.

1897 жылы 17 ақпан күні өткен үйірме отырысында Е.Т. Смирновтың «Древности на среднем и нижнем течении р.Сыр-Дарьи» атты баяндамасы тыңдалады.

Е.Т. Смирнов Сырдарияның оң жағында, Төменарық станциясынан 8-10 верст солтүстікте орналасқан Сунақ қорғанды (Сунақатаны), ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалап, оның айналасында көптеген құрылыс құландылары барын және бұл қала ілгеріде Төменарық каналы арқылы суландырылғанын атап өтеді. Ол жазба деректерде кездесетін Жент, Бархалигкент, Өзгент және Ашнас (Эшнас) қалаларының нақты қай жерде орналасқаны белгісіз, бұл қалалар Перовск қаласының айналасында орналасуы мүмкін деген болжам жасайды [1, 7-9 б.]. Е.Т. Смирнов Перовск пен Қармақшы аралығында Қараөзек деп аталатын жер бар, ілгеріде бұл жерде ескі арық қазылып, судың көптігінен арық арнасынан тасып, осы жердің жазығын толық су алған деп жазады. Қараөзекте көптеген суландыру жүйесінің іздері бар, алайда бұл жер археологиялық жағынан зерттелмеген деп жазады.

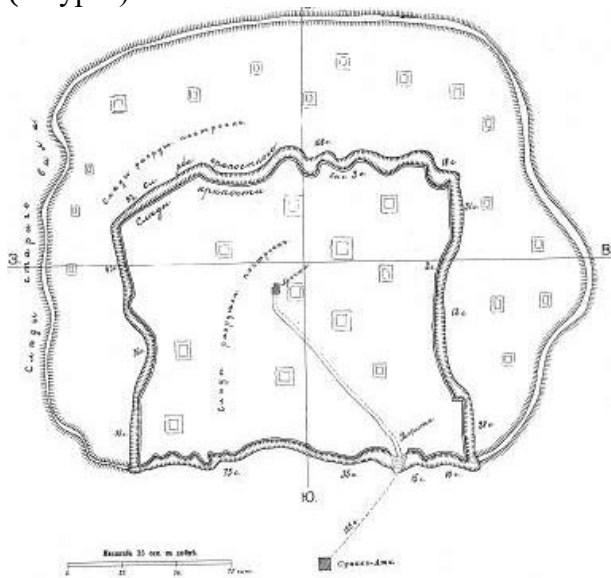
Е.Т. Смирнов Перовск бекінісінің жанында Сырдарияның сол жағында Жаңадария мен Кувадария атты ескі арналар бастау алады. Олардың жоғарғы ағысы бойында, Перовск бекінісінің оңтүстік-батысында көптеген қала, елді мекен құландылары мен суландыру жүйесінің іздері барын жазады [1, 9-11 б.].

Ақмола облысында оңтүстігінде, Перовск уездімен шекаралас аймақта Е.Т. Смирнов Таңбалыжар (Таңбалытас) шатқалында, Сарысу өзеннің төменгі ағысында орналасқан жартастардағы суреттер туралы 1898 жылдың 13 наурыз күні өткен үйірме отырысында хабарлама жасайды. Е.Т. Смирнов түрк тайпаларының таңбалары орхон жазуына ұқсастығын алға тартып, шатқал жартастарында кескінделген таңбалар орхон жазуы болуы мүмкін деп пайымдайды [2, 71 б.]. Үйірме тарапынан В.А. Каллаурға осы Таңбалыжарды ізденіс жұмыстарын жүргізуге көңіл бөлуді өтінген. Бірақ, В.А. Каллаур Перовскіде аз уақыт жұмыс атқарғанына байланысты Таңбалытастағы ескерткішті зерттеуге мүмкіндігі болмады. Таңбалыжар ескерткіші туралы алғашқы мәліметтер А.И. Шренктің жазбаларында кездеседі. Таңбалытас ескерткіш жайлы мәліметті 1903 жылы жарық көрген «Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Киргизский край» атты еңбектен кездестіреміз. Онда Кендерлі бастаулардан батыста Тамғалытас (Таңбалытас) деп аталатын жерде көлемі 3 сажень³ келетін ірі құмтас бар, қырғыздар (қазақтар) оны қасиетті тас деп санайды. Таста көптеген иероглиф және қырғыз (қазақ) жазулар кескінделген деп жазылған [3, 364-365 б.].

Тамғалытас (Таңбалытас) ескерткіші жайлы Л. Кузнецовтың мақаласы 1927 жылы жарық көреді, онда жартастарда түркі жазулар және 500-ге жуық қазақ таңбалар кескінделгенін жазады. Олар Таңбалытас жартастарында, Сарысу өзеннің бойында, оның бастау алар жерінен 120 шақырым жерде орналасқандығын атап өтеді. Біздіңше, Е.Т. Смирновтың «Таңбалыжар» мен Л. Кузнецов зерттеген «Таңбалытас» бір ескерткіш деп есептейміз. Себебі, біріншіден – ескерткіштің орналасу жері жайлы сипаттамасы бір, Е.Т. Смирновта және Л. Кузнецов та оны Сарысу өзеннің бойында орналасқанын, Е.Т. Смирнов оны өзеннің төменгі ағысында орналасқан десе, Л. Кузнецов оны өзеннің бастау алар жерінен 120 шақырым жерде орналасқан дейді. Екіншіден, жартастарда кескінделген жазулар мен ру таңбалар жайлы сипаттамалары да ұқсас, Е.Т. Смирнов жартастарда таңбалары бар, олар орхон жазуына ұқсайды деп жазса, Л. Кузнецов түркі жазулар және таңбалар кескінделгенін атап өтеді [4, 122-124 б.].

1898-1901 жылдар аралығында Перовск уездінің басшысы қызметін атқарған В.А. Каллаур осы уезде орналасқан көне ескерткіштерді зерттеуге сүбелі үлес қосып, атқарған зерттеулері жайлы алғашқы баяндамасын 1900 жылдың 7 ақпан күні өткен үйірме отырысында баян етеді.

1898 жылы Перовск уездіне қызметі ауысып келген В.А. Каллаур Сырдария бойында орналасқан көне ескерткіштер туралы осы уақытқа дейін басылымдарда жарияланған деректерді жинақтайды [5, 6 б.]. Ал, 1899 жылдың 12 маусымында Скобелево ауылынан 18 верст шығыста, Сунақата керуен жолының бойында орналасқан Сунақата (Сығанақ) қалашығында болып, оның сипаттамасын беріп, жоспарын түсіреді (1-сурет).

Сурет 1 - Сығанақ қалашығының 1899 жылы түсірілген жоспары (В.А. Каллаур бойынша)

Сунақата қалашығы екі бөліктен тұрады. Цитадель және бекініс. Цитадельді айналдыра қоршаған қамалы жақсы сақталған. Оның ұзындығы 540 сажень, кейбір бөліктерінің биіктігі 3 саженьге дейін жетеді. В.А. Каллаур цитадель мен бекініс ішіндегі құрылыстардың және көше іздерінің анық байқалатындығын, ал оның сыртында пахсадан салынған құрылыстар мен керуен сарай және т.б. қалдықтары барын атап көрсетеді. Сонымен қатар, В.А. Каллаур Сунақатаның айналасында көптеген арықтар барын атап, ілгеріде бұл жерде егіншіліктің дамығанын алға тартып, қалашық Төменарық арқылы суландырылғанын атап өтеді. В.А. Каллаур бұл арық Арыс өзенінен бастау алған деген пікір айтады [5, 9-11 б.]. В.А. Каллаур, ілгеріде Сырдарияның ескі арнасы Арыс өзенінің Сырға құяр жерінен жоғары жағында, Түгел деп аталатын жерде, Ешкіөлмес бекінісінің тұсынан бөлініп, Қызылқұм арқылы өткен дейді. Бұл ескі арнаның аты – Өгіз жылғасы (Өгізсай), оның бойында: Шымкент уездінің жеріндегі Ешкілі, Жартытөбе, Сазан, Оқсыз,

Артықата, Қауғаната және Перовск уездінде Қаратөбе, Абызтөбе, Келінтөбе, Мейрамтөбе, Аққорған, Құмиян, Алғыр-салғыр, Қырлы Өзгент, Қорасан ата, Бақсаис ата және т.б. қалалары мен бекіністері орналасқан деп жазады [5, 10 б.].

В.В. Бартольд Сығанақ қалашығының суландыру жүйесі жайлы жазба деректер мен вақфтық құжаттарына сүйене отырып зерделеп, қаланың солтүстік, солтүстік-батыс егістік бөлігі Қаратаудан аққан өзендерден шығарылған шағын арықтар арқылы суландырылғанын жазады. Сонымен қатар, өзендер мен арықтардың атауларын келтірген – Мыңбұлақ, Шолақ, Арыстанды, Тоқтамыс, Қисаршоқ, Қыраш.

Кеңес дәуірінде Сығанақ қалашығының суландыру жүйесі мәселесі бойынша А.Ю. Якубовский, В.Н. Грошев [6], С.Ж. Жолдасбаевтың [7, 153-156 б.] еңбектерінде қарастырылған. А.Ю. Якубовский Сығанақ Төменарық арқылы суландырылғанын жазып, ол бір шақырым ағып Ақтөбеде екіге бөлінеді, бір тармағы Көкесене барады, ал екіншісі – оңтүстік-батысқа қарай бағыттталып Сығанаққа барады. Сонымен қатар, Бозғыл өзек көлшіктен бастау алған Бозғыл өзек арқылы суландырылғандығын хабарлайды [8].

1970-шы жылдары В.Н. Грошев Сығанақ, Сауран, Түркістан қалашықтарының айналасындағы, Қаратаудың оңтүстік беткейінде орналасқан суландыру жүйелерді зерттейді. Жазба деректерді саралай және барлау барысында алған деректерімен салыстыра отырып, Сығанақ қалашығы екі ірі – Төменарық және Бозғыл өзек арықтар арқылы суландырылған деген тұжырымға келеді [6, 94-96 б.]. Сонымен қатар, кейінгі орта ғасырларда таудан аққан өзендер арқылы да суландырылғандығын анықтаған.

Жиырма жылдан астам уақыт Сығанақты зерттеген С.Ж. Жолдасбаевтың қаланың суландыру жүйесі жайлы мәселеге байланысты бірнеше еңбектері жарық көреді. Ғалым Сығанақ Төменарық арқылы суландырылған, оны XIV–XV ғғ. Сығанақтың айналасында тұрған туман тайпасының өкілдері қазған деген тұжырым айтады [7, 155 б.]. С.Ж. Жолдасбаев Сығанақтың суландыру жүйесі Отырардыкіне қарағанда күрделі, себебі Отырар Арыс өзенінің Сырдарияға құяр жеріне жақын, ал Сығанақ – 20-30 км жерде орналасқан [9, 209 б.].

В.А. Каллаур өлкетанушылар Н.С. Лыкошин мен Е.Т. Смирновтың пікірлерін қолдап, Сунақата қалашығын ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалады [5, 11 б.].

В.А. Каллаур 1899 жылдың 13 маусымында Скобелево ауылынан 20 верст солтүстікте орналасқан Биш-Там (Бестам) бекінісінде болып, оның топографиясына сипаттама береді. Бестам бекінісі цитадель мен оны қоршаған жалдан тұрады. Цитадель аумағы 108 сажень. Ал, жалдың айналдыра ұзындығы 400 сажень, биіктігі 3 сажень. В.А. Каллаур Бестам бекінісінің Сырдарияның оң жағасынан бастау алған арық арқылы суландырылғанын жазып, арық іздерінің Сығанаққа дейін анық байқалатынын, Сығанақ пен Бестам арасында арық құммен көміліп, ал Бестам мен Көпрабад арасындағы арықтың да анық байқалатынын және бұл арық «Нәнсай» атаумен белгілі деп көрсетеді [10, 199 б.].

В.А. Каллаур 1899 жылдың 12 тамызында Сырдарияның сол жағасындағы ескі арықтың төменгі жағында, Бірқазан станциясынан 25 верст жерде, Асанас өзенінің бойында орналасқан Асанас қалашығында болып, оның сипаттамасын береді. Асанас құландылары ішіндегі, ерекше орын алатыны – бекініс болып табылады. Қамал биіктігі 20 қадам, ал үстіңгі ені 15 қадамға жуық, айналдыра аумағы 2 верст. Қамалға кіретін бес қақпа болған. Оңтүстігінде – екі, шығыс, батыс, солтүстігінде бір-бір қақпадан. Қамалдың оңтүстік-батыс бұрышында күйдірілген кесектен салынған құрылыс орналасқан. Қамалдың ішкі аумағында көптеген құрылыс қалдықтары сақталған. Құрылыс іргетасы ретінде күйдірілген қыш пайдаланылып, қабырғалары пахса не кесектен қаланған. В.А. Каллаур Асанасты ортағасырлық Ашнас қаласымен баламалады [5, 14-15 б.].

Асанас қалашығынан 1 верст батыста бекініс орналасқан. Жобасында төртбұрышты болып келген, аумағы 300х300 қадам және айналдыра жалмен қоршалған. Оның шығыс бөлігінде биік (цитадель не құрылыс құландысы) төбе орналасқан. Осы бекіністен 2 верст батыста Ақтөбе бекінісі орналасқан. Ақтөбе жобасында төртбұрышты болып келген, аумағы 200х200 қадамға жетеді. Бекіністің ішінде көлемі 70х60 қадам,

биіктігі 55 қадам келетін төбе орналасқан. В.А. Каллаур Асанас қалашығынан 2 верст шығыста тағы бір бекініс орналасқанын атап өтеді. Ол жобасында төртбұрышты болып келген, аумағы 200x185 қадамға жуық. В.А. Каллаур Асанас пен бекініс арасында көптеген құрылыс пен арық іздері байқалатындығын жазады. Ол Асанастан жергілікті халықтың мыс, күміс және алтыннан жасалынған заттар тапқанын атап өтеді [5, 15 б.].

В.А. Каллаур осы жылы Құткеншек болысының басшысы Басықариннен, Қызылқұмдағы Сырлытам кесенесі барын және оның жанында бекініс орналасқаны жайлы дерек алып, ол Сырлытам кесенесі мен бекініс жобаларын түсіру үшін Төлепберген Жылқыбаевты арнайы жібереді. В.А. Каллаур Т. Жылқыбаевтың деректеріне сүйене отырып, Сырлытам Перовск қаласынан 70 верст қашықтықта, Перовск-Бұхара керуен жолынан 25 верст батыста, Түркістан өңірінің картасында, Асанас қалашығынан 80 верст ара қашықтықта орналасқанын жазады [11, 15 б.]. Сонымен бірге, ол жергілікті тұрғындар арасында бекіністің «қорған» атаумен белгілі екенін, ол Сырлытам кесенесі жанында орналасқандықтан, оны «Сырлытам қорғаны» деп атағандығын да атап өтеді.

В.А. Каллаур бекіністің жобасына қарай оны сипаттап жазады. Бекініс айналдыра пахсамен салынған қамалмен қоршалған. ұзындығы 960 қадам, биіктігі 3-4 аршын, оры құммен көміліп қалған. Бекініс ішінде цитадель және күйдірілген қышпен салынған үш құрылыс құландылары бар. Қақпасы батыс жағында орналасқан [11, 16 б.].

В.А. Каллаур 1899 жылдың қазан айында Жаңадарияның төменгі ағысы өңіріне іссапармен барып, оның төңірегінде орналасқан ескерткіштерді зерттейді [12, 79-87 б.]. Зерттеу барысында ол Сырдарияның сол жағында, Перовск қаласынан 25-30 верст қашықтықта, «Тұмарөткел» деп аталатын жерде орналасқанын Қысь-Қала (Қышқала) қалашығын зерттеп, оны сипаттап жазып жобасын түсіреді. В.А. Каллаур қалашықтың аумағы 3x2,5 верст екенін, онда күйдірілген қыштан салынған құрылыс құландылары барына тоқталып, төбе үстінен жинап алынған ыдыс сынықтары мен теңгелерді және т.б. жәдігерлерді Н.П. Остроумовқа жібереді [12, 85-86 б.]. В.А. Каллаур Қышқала қалашығын ортағасырлық Жент қаласымен баламалап жаңсақтық жасайды [5, 16 б.]. Сонымен қатар, В.А. Каллаур осы сапарында Жаңадария бойында Жанқаланың, онан 10 верст жерде Құмқаланың, онан 30 верст жерде Чавек қаласының және 80 верст жерде Шірікратбат қалашықтарының орналасқанын жазады [12, 82-83б.].

В.А. Каллаур 1900 жылдың 3-8 сәуірі мен 1901 жылдың 23-27 сәуірі аралығында Перовск уездінің Сауран, Приречной және т.б. болыстарында болып, осы жерлерде орналасқан ескерткіштерді зерттеп, сипаттамасын береді.

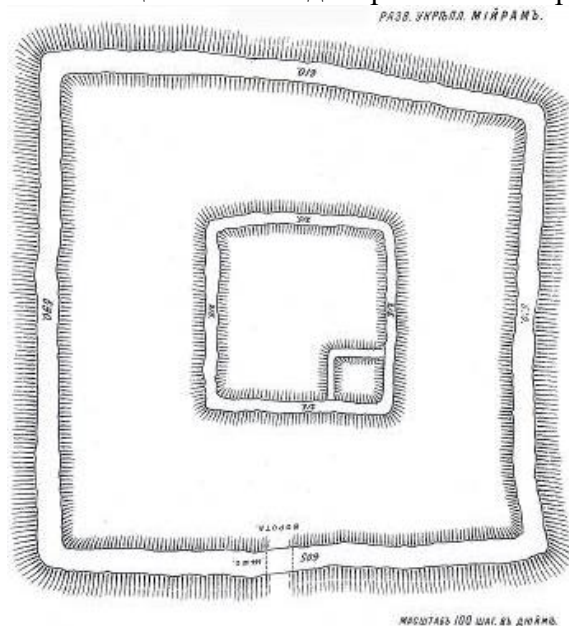
Барлау барысында, Сырдарияның сол жағасында суландыру жүйесінің іздері барын және олардың ауқымды аймақты алып жатқанын атап өтіп, жергілікті тұрғындардың Баспақ көлден бастау алатын Баспақ арықты осыдан 40 жыл бұрын, ал Келін арықты 10 жыл бұрын қайта іске қосып, пайдаланып келгендігін атап көрсетеді [13, 70 б.]. Сонымен қатар, В.А. Каллаур ортағасырлық арықтар (каналдар) бойын аралап, Сырдарияның сол жағасында – ортағасырлық Мейрам, Аққорған, Балапантөбе, Өзгент (Қырлы Өзгент), Төбесі ойық, Абызтөбе (Құтлыкент), Ішкі Өзгент (Сырлы Өзгент), Алғыр-салғыр, Молдақорған және оң жағасында орналасқан Ордакент, Ақтөбе, Қызылқала қалашықтары мен бекіністерінің топографиясына тоқталып, оларды сипаттап жазады.

Мейрам (Мейрамтөбе) бекінісі жобасында төртбұрышты болып келген (2-сурет). Оны айналдыра қоршаған жалдың ұзындығы 675 саженьге тең. Ал, ордың тереңдігі 3 сажень шамасында. Бекіністің ішінде, биік төбе үстінде цитаделі орналасқан. Оның қабырғаларының ұзындығы 860 қадам. Цитадельдің оңтүстік-шығыс бұрышында кесектен салынған қабырға сақталған, оның биіктігі 4 сажень [13, 70-71 б.].

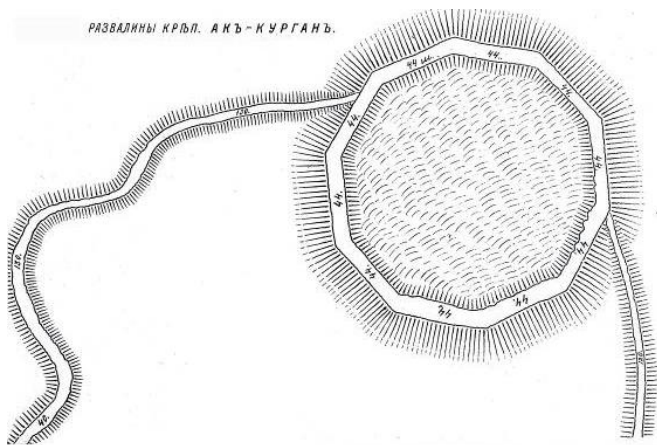
Аққорған бекінісі Келін арық бойында (Келінтөбеден төмен) орналасқан. Цитаделі бекіністің солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан. Жобасында он қырлы шеңбер тәрізді болып келген (3-сурет). Цитадель жалының биіктігі 1 сажень, оны айналдыра қоршаған ордың тереңдігі 2 сажень. Бекіністің пахсадан салынған қамалының бір бөлігі күйдірілген

қыштан тұрғызылған. Қамалдың айнала ұзындығы 440 қадам, биіктігі 3-4 сажень. Оны қоршаған ордың тереңдігі 5 сажень.

Ішкі Өзгент (Сырлы өзгент) шағын бекініс. Өзгент көлінің жағасында орналасқан. Бекіністің ішкі жағында бірнеше төбелер бар, құрылыс құландылары байқалмайды.

Сурет 2 - 1900 жылы түсірілген Мейрамтөбе қалашығының жоспары (В.А. Каллаур бойынша)

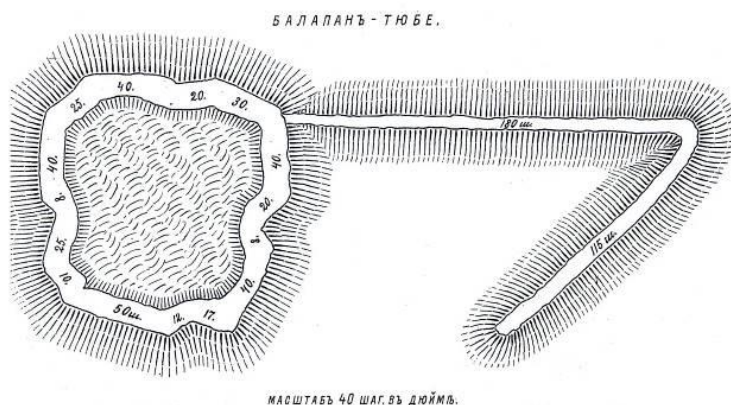
Сурнет 3 - 1900 жылы түсірілген Аққорған қалашығының жоспары (В.А. Каллаур бойынша)

Балапантаөбе бекінісі жобасында төртбұрышты болып келген. Айналыра қоршаған жалдың ұзындығы 385 қадам. Іргесінен есептегендегі ұзындығы 517 қадам, биіктігі 27 қадам (4-сурет). Бекіністің Сырдария жағында топырақтан үйілген жал орналасқан. Оның батысқа қарай бағытталған бөлігінің ұзындығы 180 қадам. Ал, шығысқа қарай бағытталған бөлігінің ұзындығы 115 қадам, биіктігі 18 қадам [13,71-72 б.].

Өзгент қалашығы (Қырлы Өзгент) Өгіз жылғасы ескі өзек бойында орналасқан. Қалашық жобасында төртбұрышты болып келген. Оны айналыра қоршаған жалдың ұзындығы 1600 қадам, биіктігі 27 қадам. Қала қақпасы шығыс бөлігінде орналасқан. В.А. Каллаур қаланың ішіндегі құрылыс құландылары мен көше іздерінің сақталғанын және көптеген ыдыс сынықтарының кездесетінін жазып, бұл жерде жергілікті тұрғындар мыс,

күміс теңгелер тапқанын атап өтеді. В.А. Каллаур Өзгент қалашығын 1219 жылы Жошы хан қиратқан ортағасырлық Өзгентпен баламалайды [13, 72-73 б.].

Төбесі ойық (Қасымата) қалашығы Өзгент қалашығынан 7 верст солтүстік-батыста орналасқан. Ол жобасында төртбұрышты, айналдыра ұзындығы 600 қадам шамасында. Оның қабатында төртбұрышты төбе (цитадель) орналасқан. Оның ұзындығы 120 қадам. Қаланың айналасында құрылыс құландылары бар. Қала Өгіз жылғасы өзенінен бастау алатын бірнеше арықтар арқылы суландырылған [13, 73 б.]. Сонымен қатар, В.А. Каллаур Абызтөбе (Құтлыкент), Алғыр-салғыр, Молдақорған бекіністері жайлы баяндап, Алғыр-салғыр мен Молдақорғанда өзі болмаса да, жергілікті тұрғын Мингли-Ходжин (Меңлі Қожа) сызған жобалар бойынша оларды сипаттап жазады.

Сурет 4 - 1900 жылы түсірілген Балапантөбе бекінісінің жоспары (В.А. Каллаур бойынша)

Жобасына қарай Алғыр-салғыр қисық төртбұрышты, айналдыра ұзындығы 570 қадам. Ал, Молдақорған жобасында редут (топырақтан үйілген бекініс) тәрізді айналдыра ұзындығы 500 қадам. В.А. Каллаур бұған қоса, Молдақорғанда мешіт пен құдығының барын да атап өтеді.

В.А. Каллаур Сырдың сол жағында орналасқан Қасым ата, Қорасан ата, Бақсаис ата мазарларын да көріп, олардың қысқаша сипаттамасын береді. Сонымен қатар, ол Сырдарияның оң жағында орналасқан Ақтөбе, Ордакент, Қызылқала қалашықтарында болып, оларды сипаттап жазады. Ақтөбе қалашығы Скобелево жолының бойында, Төменарықтан 6 верст қашықтықта орналасқан. Қаланы қоршаған жалдың ұзындығы 750 қадам. Цитаделі биік төбе үстінде орналасқан. Цитадельдің биіктігі 5 сажень, батыс жағындағы жалдың биіктігі 2,5 сажень. Қалаға кірер қақпа шығыс жағында орналасқан. Ал, Қызылқала Скобелево ауылына барар жолдың бойында, Жүлектен 15 верст қашықтықта орналасқан. Бұл ескі бекініс, оның тек қана пахсадан салынған қамал құландылары мен оның ішіндегі құрылыс қалдықтары сақталған. Сонымен бірге, ол Ордакент қалашығының жобасында шеңбер тәрізді екендігін, оны айналдыра қоршаған жалдың ұзындығы 575 қадам болғанын атап өтеді [13, 75 б.].

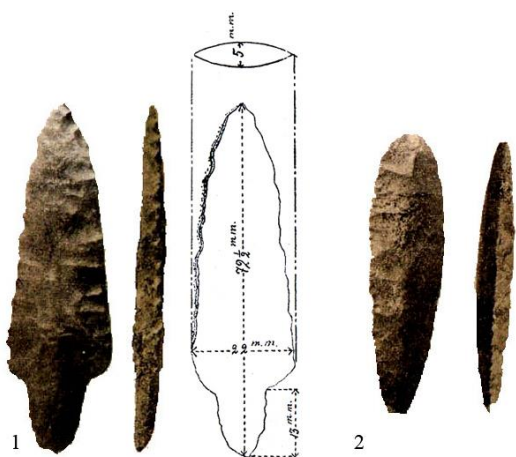
В.А. Каллаур өзі ашқан ескерткіштерді картаға түсіріп, Өгіз жылғасы (ескі өзек) өзені Шымкент уездіндегі Шардара атты жерден, Сырдарияның сол жағасынан бастау алатынын атап өтеді. Өгіз жылғасы Өзгентке дейін осы атаумен белгілі, ал Бақсаис атаға дейінгі аралықта Дариялық атауымен белгілі деп жазады [13, 75 б.]. Осы жерде өзен бірнеше арнаға бөлінеді. Олардың бірі –Күлбарыс атауымен белгілі және бұл арна «Қарғалы тоғай» деп аталатын жерден солтүстікте Сырдарияға құяды. Ал, басқа арналардың Қызылқұмға қарай бағытталғандығын атап көрсетеді.

1906 жылдың 11 желтоқсанында өткен үйірме отырысында, И.Т. Пославский топограф М.А. Кирхгофтың Түркістанның солтүстігінде тапқан тас құралдары жайлы баяндама жасап, тас құралдардың табылған жерінің толық сипаттамасын береді.

И.Т. Пославский, М.А. Кирхгофтың айтуымен тас құралдары табылған жерді сипаттап, жебе ұшы Бесарық өзенінің, ал қырғыш Ақүйік өзенінің арналарынан табылғанын атап өтіп, бұл құралдар тау ішінен су арқылы ағып келген деп пайымдайды. Сонымен қатар, тас құралдар табылған жерде Бесарық және Ақүйік шатқалдарында көптеген обалар, ал Ақүйік шатқалында, Ақата мазарының жанында үш үлкен үңгір және олардан 6-7 верст ара қашықтықта өзеннің жоғарғы ағысында төртінші үңгір орналасқанын атап өтеді.

М.А. Кирхгоф Қарын жарық өзені бойынан 2 км жерде, Бесарық өзенің орта ағысында, Бесарық жазығында Әбзелбаб мазарының солтүстігінде қара түсті жартастарда кескінделген, тасқа салынған сурет орындары орналасқандығын жазады [14, 58-59 б.].

И.Т. Пославскийдің тас құралдары қою-сары түсті, онда қызыл, қоңыр және жасыл түсті қабаттары бар деп жазады. Тау кен инженері Г.Б. Леонов, бұл тастарды яшма түріне жатқызады деп баяндайды. И.Т. Пославскийдің тас құралдарының бірін – жебе ұшы (5-сурет, 1), ал екіншісін - қырғыш (5-сурет, 2), -деп танып, оларды неолит кезеңіне жатқызады [14, 57-58 б.]. Кейінгі зерттеулер нәтижелері жиналған материалдарға қарап М.А. Кирхгофтың тапқан жебе ұшын тас ғасырының құралына жатпайды десе, оны С.Н. Замятин қола дәуіріне жатқызады [15, 12 б.].

Сурет 5 - Тас құралдар (М.А. Кирхгоф бойынша)

М.А. Кирхгофт Бесарық өзені бойында ашқан ескерткіш «Қазақстанның археологиялық картасы» атты жинаққа №3346 нөмірмен еніп [16, 228 б.], ғылыми әдебиетте Күйкентай тасқа салынған суреттері атпен белгілі болды.

Күйкентай тасқа салынған суреттер орнын 1969-1972 жылдар аралығында ОҚКАЭ-ның Қаратау тобы (М.К. Қадырбаев, А.Н. Марьяшев) [17, 128-145 б.], 1975 жылы ОҚКАЭ-ның Бесарық тобы (С.М. Ақынжанов) зерттейді [18, 10-14 б.].

М.К. Қадырбаев пен А.Н. Марьяшев зерттеу жұмыстары барысында Бесарық шатқалында екі топ суреттер барын анықтайды, оның бірі – шатқалға кіре беріс жерінің маңында, шығыс жағындағы жартастарда кескінделген тау ешкі мен түйе бейнелері, ал екіншісі – шатқалдың кіре берісінен 9 км ішке қарай, Күйкентай жартасында кескінделген суреттер. М.К. Қадырбаев пен А.Н. Марьяшев М.А. Кирхгофт хабарлаған тасқа салынған суреттер орны шатқалға кіре беріс жеріндегі болуы мүмкін, бірақ ол өз хабарламасында екі сурет орындары жайлы мәліметтерді біріктіріп беруі де мүмкін деп пайымдайды [19, 16 б.].

М.К. Қадырбаев пен А.Н. Марьяшев Күйкентай жартасында кескінделген суреттерді үш топқа бөліп, бірінші топ көрінісіне - ірі тау ешкі, оның төменінде жылқы, оның сол жағында шағын тау ешкі бейнелері, сонымен бірге соңғы суретін төменінде тау ешкі, адам және екі өркешті түйе бейнелері жатады, соңғы екі сурет (адам мен түйе бейнелері) кейінен салынған; екінші топқа – ірі екі өркешті түйе, қолында садағы бар

адам, жыртқыш, екі шағын түйе мен бір қатарға тізбектеле салынған бірнеше тау ешкі бейнелері кіреді; үшінші топты – адам, екі тау ешкі және жылқы бейнелері құрайды.

М.К. Қадырбаев пен А.Н. Марьяшев Күйкентай тасқа салынған суреттер бір хронологиялық кезеңге жататынын алға тартып, олардың мазмұны мен стилистикалық ерекшеліктеріне қарай сақ кезеңімен мерзімдейді [19, 189-190 б.].

1975 жылы ОҚКАЭ-ның Бесарық тобы (С.М. Ақынжанов) Бесарық шатқалында орналасқан тасқа салынған суреттерді қайта зерттеп, шатқалға кіре берісіндегі, онан 1 км жерде, Бесарық өзенінің оң жағындағы және Күйкентайлы деп аталатын жерде жартастарда орналасқанын атап өтеді [18, 10 б.].

Шатқалдың кіре берісіндегі жартастарда тау теке, арқар, таңба тәрізді белгілер және т.б. көріністер кескінделген. Сонымен қатар, жартастардың бірінде аң аулау көрінісі бейнеленген. Көріністің бір бөлігі өшіп кеткен, ал садақшы бейнесі жақсы сақталған. Садақшының бас киімі жартылай үшбұрышты (полусферическая) екі жағынан төменге қарай лента тәрізді түскен. С.М. Ақынжанов суреттердің ішінде стилистикалық жағынан Тува, Алтай және Шығыс Қазақстандағы ерте түркі кезеңіне жататын суреттерге жақын бір топ көріністер барын айтып, олар салт атты аңшы мен иттен қашып бара жатқан тау теке бейнесі. С.М. Ақынжанов суреттердің стилистикалық және композициялық мазмұнын сараптай отырып келесі тұжырымға келеді: «Горбоносые морды животных с опущенными уголками губ, положение ушей, борода тау-теке, изогнутые длинные шеи, композиционное построение, - все это заставляет отнести памятник к эпохе ранних тюрок, реликты которых сохранились в Бес-Арыке в виде поминальных «каменных ящиков» со стелами» [18, 10-11 б.].

Күйкентай жартасындағы көріністердің ішінде шаман және оны айналдыра ешкі, түйе, арыстан, арқар және басқа да белгісіз жануарлар қоршаған бейнелер бар. Құйрығы бар шаманның бас киімі жартылай үшбұрышты (полусферическая) екі жағынан төменге қарай лента тәрізді түскен, жоғарыға көтеріп тұрған сол қолында калатушкасы бар, ал оң қолы иілген ерекше ұзын болып келген. Келесі көріністе, жартастың ортасында бір жарым метрлік профиліне кескінделген бактриан – екі өркешті түйе бейнесі салынған. Сонымен қатар, Күйкентайдағы көріністердің ішінде ерекше көзге түсетін көрініс үлкен түйенің оң жағында 5 м қашықтықта бір-бірімен текетіресіп тұрған бактриан мен екі арыстан бейнелері болып табылады [20, 68 б.]. Бір-біріне текетіресіп тұрған жануарлардың ортасында адам бейнесі бар. Адамның бактрианға қарсы көтеріп тұрған оң қолында садақ, ал арыстандарға қарай бағытталған сол қолында бір зат (мүмкін пышақ немесе қанжар) бар. Адам шағын екі өркешті түйе үстінде тұр.

С.М. Ақынжанов жартастағы көрініс және мотивтің көркемдік-стилистикалық характеристикасы бойынша Қобланды, Алтысу және Егізқара обалар қорымымен мәдени-хронологиялық байланыста болған деп пайымдайды [20, 68 б.]. Ол бұл көріністің негізінде екі бастаудың текетірестік философиялық идеясы жатқанын алға тартып, жартастағы көріністің семантикасының бір болжамы бойынша, - «Лев – зверь ариев, символ Передней Азии, запада, верблюды – степи, туранские скифы (саки), живые воплощения неукротимой отваги кочевников востока. Человек умеротворяющий восток и запад ...» дейді. Сонымен бірге С.М. Ақынжанов көріністің семантикасында тарихи негіз болмаса да, сөз жоқ діни-философиялық негізі бар деп пайымдайды. Онда «арыстандармен аңға шығу» көріністі аң аулау көрініс емес керісінше мәдени, философиялық, діни, тарихи маңызы бар көрініс екенін жазады. С.М. Ақынжанов бұл көріністерді сақ кезеңімен мерзімдейді [20, 68-70 б.].

Күйкентай жартасында басқа да ғұрыптық көріністер бар олар: тау текені таяқпен ұру, жылқылардың қосылуы (малдың көбеюін білдіреді), барысты (жолбарысты) аулау және т.б. Сонымен қатар, қарапайым нүктелеу әдісімен кескінделген кейінгі кезең көріністері де кездеседі. Олар көне суреттер үстінен салынған [20, 70 б.].

2004-2005 жылдары ХҚТУ ТАЭ-сы (М. Елеуов) Күйкентай тасқа салынған суреттерді қайта зерттеп, ескерткіштің географиялық координаттарын анықтады [21, 31 б., №5]. Күйкентай тасқа салынған суреттері Талап ауылынан 17,6 км солтүстікте, Бесарық

өзенінің оң жағасында, Күйкентай шоқысының шығыс беткейіндегі жартастарға салынған. Жартастағы бейнелердің арасында адам, оны қоршаған әртүрлі жануарлар, ешкілер, түйе, жалы қалың арыстан, арқарлар және түсініксіз хайуандардың суреттері кездеседі. Петроглифтер жаппай ұру тәсілімен салынған.

Күйкентай тасқа салған суреттердің қазіргі сақталу жағдайы өте мүшкіл, жартастар коррозияға ұшырап, көріністердің көбісі бұзылған оған қоса суреттердің үстінен адамдар өз есімдерін және т.б. жазулар жазып бүлдірген.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі мүшелерінің Перовск уездінде атқарған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде осы өңірде орналасқан археологиялық ескерткіштер ғылыми айналымға енгізіліп, олардың жобалары сызылады.

Сырдария облысының Перовск уездінде үйірме мүшелерінің жүргізген зерттеулері барысында - 56 ескерткіш ашылып, орналасқан жері жайлы мәлімет және басым бөлігінің сипаттамасы берілген, 1 ескерткіш қайта зерттелген (Сығанақ қалашығы), олардың қатарында:

- В.В. Каллаур 45 ескерткіш ашып (39 қала мен елді мекендер және 6 суландыру жүйесі), 1 ескерткішті қайта зерттеді;

- И.Т. Пославский М.А. Кирхгофтың мәліметі негізінде 11 ескерткіш жайлы хабарлап (3 тасқа салынған сурет, 4 үңгір, 2 обалар қорымы және 2 тас құрал табылған орны), олардың орналасқан жері жайлы мәлімет берді.

Үйірме мүшесі В.А. Каллаур Перовск уездінде ауқымды ізденіс жұмыстар атқарған. Ол Сырдарияның сол және оң жағалауында орналасқан ескерткіштердің сипаттамаларын беріп, ескерткіштердің жоспарын, олардың орналасу картасын түсірген. Сонымен қатар, тарихи-топографиясын зерделей келе, ортағасырлық ескерткіштердің құрылымына, қорғаныс жүйесіне қалашықтардың өлшемдеріне, ғимарат құрылыстарына, суландыру жүйесіне ерекше назар аударған.

Кеңес дәуірінде жүргізілген шаруашылық жұмыстар кезінде ескерткіштердің бұзылып кеткенін ескерсек, В.А. Каллаурдың еңбектері бүгінгі күнімізге дейін өзектілігін жоғалтпаған.

В.А. Каллаур ортағасырлық қалалардың суландыру жүйесін зерттеп, осы мәселеге қатысты өз тұжырымдарын айтқан. Ол Сығанақ қалашығы Төменарық арқылы суландырылғанын атап, ілгеріде Сырдарияның ескі арнасы Арыс өзенінің Сырға құяр жерінен жоғары жағында, Түгел деп аталатын жерде, Ешкіөлмес бекінісінің тұсынан бөлініп, Қызылқұм арқылы өткен деп пайымдайды. Ал, Сырдарияның сол жағасында орналасқан қалалар Баспақ көлден бастау алатын Баспақ арық, Келін (Келінтөбе) арық арқылы суландырылған және қазіргі кезде дейін пайдаланып келгендігін айтады.

В.А. Каллаур ізденіс жұмыстары барысында жергілікті тұрғындардан өзендердің ескі өзектері жайлы мәліметтер жинап, осы мәселе бойынша өз пікірін жазады. Ескі өзектердің бірі Өгіз жылғасы Сырдарияның сол жағасынан Шардара тұсынан бастау алып, Өзгентке дейін Өгіз жылғасы атаумен белгілі, ал Бақаис атаға дейінгі аралықта Дариялық атауымен аталатындығын жазады. Осы жерде өзен бірнеше арнаға бөліп, олардың бірі -Күлбарыс атауымен белгілі және бұл арна «Қарғалы тоғай» деп аталатын жерден солтүстікте Сырдарияға қайта құяды. Ал, басқа арналардың Қызылқұмға қарай бағытталғандығын атап көрсетеді.

Кеңес дәуірінде Сығанақ қалашығының суландыру жүйесі жайлы А.Ю. Якубовскийдің, В.Н. Грошевтың, С.Ж. Жолдасбаевтың зерттеулері В.А. Каллаурдың Сығанақ қалашығының Төменарық арқылы суландырылған деген пікіріп қолдап, Төменарық Арыс өзенінен бастау алған деген пікірі жаңсақ екендігін көрсетті. Қазіргі таңда, орта ғасырларда Сырдарияның орта ағысы тұсынан бастау алған арықтар туралы арнайы зерттеулер аз болғандықтан, бұл мәселе қазіргі таңда ашық болып тұр.

М.А. Кирхгофтың Бесарық өзені бойында ашқан жартас суреттер ескерткіштері Кеңес дәуірінде М.К. Қадырбаев, А.Н. Марьяшев, С.М. Ақынжанов қайта зерттейді.

1975 жылы С.М. Ақынжанов Күйкентай жартасындағы суреттерін қайта зерттеп, кескінделген тау теке, арқар, таңба тәрізді белгілер, аң аулау, садақшы және т.б. бейнелері стилистикалық жағынан Тува, Алтай және Шығыс Қазақстандағы ерте түркі кезеңіне жататын суреттерге жақын екендігін және суреттердің стилистикалық және композициялық мазмұнын сараптай келе ерте түркі кезеңімен мерзімдейді. Ал, шаман және оны айналдыра ешкі, түйе, арыстан, арқар, белгісіз жануарлар суреттердің ішінде бір-бірімен текетіресіп тұрған бактриан мен екі арыстан көрінісінің негізінде екі бастаудың текетірістік философиялық идеясы жатқанын алға тартып, жартастағы көріністің семантикасының бір болжамы бойынша, арыстан – арилердің жануары, батыстың, яғни, Алдыңғы Азияның символы, ал түйе – даланың, шығыстың көшпенділерін, тұранның сақтарын білдірген деген тұжырым айтып, бұл бейнелерді сақ кезеңімен мерзімдейді.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Смирнов Е.Т. Древности на среднем и нижнем течении р.Сыр-Дарьи // ПТКЛА (1896-1897), II. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1897. С. 1-14. (прил. к прот. от 17.02.1897 г.).
2. Протокол №2. Заседание происходило 13 марта 1899 года в зале генерал-губернаторского дома // ПТКЛА (1898-1899), IV. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменских, 1899. С. 70-72.
3. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Киргизский край. Т.18. / Под ред. В.П. Семенова и под рук. П.П. Семенова и акад. В.И. Ламанского. / Составили: А.Н. Седельников, Л.П. Осипов, А.Н. Букейханов, С.Д. Чадов, Н.А. Бородин, Т.П. Белоногов, В.П. Семенов, П.Н. Столпянский. СПб.: изд. А.Ф. Девриена, 1903. 478 с.
4. Кузнецов Л. О надписи на камне «Тамгалы-тас» в пустыне Бетпак-Дала в Атбасарском уезде Акмолинской губернии // Записки Семипалат. п/о Русск. геогр. об-ва. 1927, вып.16. С.122-124.
5. Каллаур В.А. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эшнасъ (Асанасъ) и другие в Перовском уезде, разрушенные Чингисъ-ханом в 1219 году // ПТКЛА (1899-1900), V. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1900. С. 6-16. (прил. к прот. от 07.02.1900 г.).
6. Грошев В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. Алма-Ата:изд. «Наука», 1985. 156 с.
7. Жолдасбаев С. Сығанақ аумағын суландыру жүйесі жайлы пікірлер // Известия НАН РК. Серия общественн ых наук. 2008. №1. 153-156 бб.
8. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака) // Сообщения ГАИМК. Т.11. Л., 1929. С.123-159.
9. Мургабаев С., Малдыбекова Л., Бахтыбаев М., Жетібаев К., Гурсой М., Сиздинов Б.А. История орошения Сыганака // Поволжская археология. 2(40). 2022. e-ISSN 2500-2856, <https://doi.org/10.24852/pa2022.2.40.206.214>. С.206-214.
10. Бахтыбаев М.М. Историческая топография Перовского уезда в трудах В.А.Каллаура // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. № 3 (283). Алматы, 2012. С.195-204.
11. Каллаур В.А. Развалины «Сырлы-там» в Перовском уезде // ПТКЛА (1900-1901), VI. Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1901. С. 14-17.
12. Каллаур В.А. О следах древняго города «Джент» в низовиях реки Сыр-Дарьи // ПТКЛА (1899-1900), V. Ташкент: типо-литогр. торг. дома Ф. и Г. Бр. Каменские, 1900. С. 78-89.
13. Каллаур В.А. Древние города, крепости и курганы по реке Сырь-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА, VI. Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1901. С. 69-78. (прил. к прот. - № 2 от 18.09.1901 г.).

14. Пославский И.Т. О находке орудия каменного века // ПТКЛА (1906-1907), XI. Ташкент: типо-литогр. В.М. Ильина, 1907. С. 57-65.
15. Окладников А.П. Итоги и узловые проблемы изучения палеолита в СССР за 40 лет // Советская археология. № 4. М., 1957. С.12.
16. Археологическая карта Казахстана. Реестр. Алма-Ата: Изд. Академии наук Казахской ССР, 1960. 485 с. + 45 цв.карт, 13 вклеек.
17. Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Каратауские колесницы // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата: Наука, 1973. С.128-145.
18. Ахинжанов С.М. Отчет о работе курганного Бесарыкского отряда за период с 5 мая по сентябрь 1975 г. // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана МОН РК. Ф.11. Описание 2. Д.1446. 27 с.
19. Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: «Наука» Казахской ССР, 1977. 231 с.
20. Ахинжанов С.М. Археологические памятники Ю-З склонов хребта Каратау (научный отчет о работах в 1976-1980 гг.). // Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана МОН РК. Ф.11. Описание 2. Д.1784. Алма-Ата, 1980. 70 с.
21. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (аралық) ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. Түркістан. 2004. 184 бет. / ХҚТУ АҒЗИ архиві. Инв.№14.

REFERENCES

1. Smirnov E.T. Antiquities on the middle and lower reaches of the Syr Darya River // PTKLA (1896-1897), II. Tashkent: typo-lithographic trading house of F. and G. Brothers Kamensky, 1897. Pp. 1-14. (appendix to the protocol of 17.02.1897).
2. Protocol No. 2. The meeting took place on March 13, 1899 in the hall of the governor-general's house // PTKLA (1898-1899), IV. Tashkent: typo-lithographic trading house of F. and G. Brothers Kamensky, 1899. Pp. 70-72.
3. Russia. Complete geographical description of our fatherland. Desk and travel book for Russian people. Kirghiz region. T..18. / Ed. V.P. Semenov and under the guidance. P.P. Semenov and acad. V.I. Lamansky. / Compiled by: A.N. Sedelnikov, L.P. Osipov, A.N. Bukeikhanov, S.D. Chadov, N.A. Borodin, T.P. Belonogov, V.P. Semenov, P.N. Stolpyansky. SPb.: ed. A.F. Devriena, 1903. 478 p.
4. Kuznetsov L. About the inscription on the stone "Tamgaly-tas" in the Betpak-Dala desert in the Atbasar district of the Akmola province // Notes of Semipalat. p/o Russian. geogr. about-va. 1927, issue 16. P.122-124.
5. Kallaur V.A. Ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219 // PTKLA (1899-1900), V. Tashkent: typo-lithographic trading house of F. and G. Brothers Kamensky, 1900. Pp. 6-16. (appendix to protocol from 07.02.1900).
6. Groshev V.A. Irrigation of Southern Kazakhstan in the Middle Ages. Alma-Ata: Publishing House "Science", 1985. 156 p.
7. Zholdasbaev S. Opinions about irrigation system of the Gypsy territory // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social sciences. 2008. No. 1. pp. 153-156.
8. Yakubovsky A.Yu. Ruins of Sygnak (Sugnak) // Messages of GAIMK. T.11. L., 1929. P.123-159.
9. Murgabaev S., Maldybekova L., Bakhtybaev M., Zhetibaev K., Gursoy M., Sizdikov B.A. History of irrigation of Syganak // Volga archeology. 2(40). 2022. e-ISSN 2500-2856, <https://doi.org/10.24852/pa2022.2.40.206.214>. P.206-214.
10. Bakhtybaev M.M. Historical topography of Perovsky district in the works of V.A.Kallaur // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series. No. 3 (283). Almaty, 2012. P.195-204.

11. Kallaur V.A. Ruins of “Syrly-tam” in Perovsky district // PTKLA (1900-1901), VI. Tashkent: typo-lithogr. V.M. Ilyina, 1901. pp. 14-17.
12. Kallaur V.A. About the traces of the ancient city of “Djent” in the lower reaches of the Syr Darya River // PTKLA (1899-1900), V. Tashkent: typo-lithogr. bargain. houses F. and G. Br. Kamensky, 1900. P. 78-89.
13. Kallaur V.A. Ancient cities, fortresses and burial mounds along the Syr Darya River, in the eastern part of the Perovsky district // PTKLA, VI. Tashkent: typo-lithographic. V.M. Ilyin, 1901. Pp. 69-78. (appendix to the arch. - No. 2 of 18.09.1901).
14. Poslavsky I.T. On the discovery of a Stone Age tool // PTKLA (1906-1907), XI. Tashkent: typo-lithographic. V.M. Ilyin, 1907. P. 57 -65.
15. Okladnikov A.P. Results and key problems of studying the Paleolithic in the USSR for 40 years // Soviet archeology. No. 4. Moscow, 1957. P. 12.
16. Archaeological map of Kazakhstan. Registry. Alma-Ata: Publishing house. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 1960. 485 p. + 45 color cards, 13 inserts.
17. Kadyrbaev M.K., Maryashev A.N. Karatau chariots // Archaeological research in Kazakhstan. Alma-Ata: Nauka, 1973. P.128-145.
18. Akhinzhanov S.M. Report on the work of the Besaryk kurgan detachment for the period from May 5 to September 1975 // Archive of the Institute of Archeology named after. A.Kh.Margulan MES RK. F.11. Inventory 2. D.1446. 27 p.
19. Kadyrbaev M.K., Maryashev A.N. Rock paintings of the Karatau ridge. Alma-Ata: “Science” of the Kazakh SSR, 1977. 231 p.
20. Akhinzhanov S.M. Archaeological monuments of the southwestern slopes of the Karatau ridge (scientific report on work in 1976-1980). // Archive of the Institute of Archeology named after. A.Kh.Margulan MES RK. F.11. Inventory 2. D. 1784. Alma-Ata, 1980. 70 p.
21. Report on the (interim) research work on the preparation of the collection of historical monuments of Kyzylorda region for publication. Turkestan. 2004. 184 pages. / Archive of the IKTU. Inv. No. 14.